

İBN TOLUN, Şemseddin
(شمس‌الدین ابن طولون)Ebü'l-Fazl (Ebü Abdillâh)
Şemsüddin Muhammed b. Ali
b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkî
(ö. 953/1546)Tarihçiliğiyle meşhur olan
âlim ve şair.

IX. (XV.) yüzyılın son çeyreğinde Dımaşk'ın Sâlihiye semtinde doğdu; ticaretle ve bazı fertleri ilimle uğraşan bir Türk ailesine mensuptur. Dedelerinden Humâreveyh bir memlûktür; annesinin ise İbn Tolun'un kendi ifadesinden Anadolu bir kadın olduğu ve Anadolu halkının dilini çok iyi konuştuğu öğrenilmektedir (*el-Fülkü'l-meşhûn*, s. 27). İlk derslerini babası ile, müftülük ve Dımaşk Dârüladli'nde kadılık yapan amcası Cemâleddin Yûsuf'tan aldı, ayrıca dedesiyle onun anne bir kardeşi Burhâneddin b. Kindil'den faydalandı. Yedi yaşında hıfzını tamamladı. Küçük yaşta babasını kaybedince Yûnusiyeye Hankahı'na yerleştirildi. Çeşitli medreselere devam ederek Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve usulü, hadis usulü, kıraat ve mantığa dair bazı temel metinleri ezberledi.

İbn Tolun İslâmî ilimler başta olmak üzere tarih, tıp, hendese, matematik, mûsiki ve edebiyat gibi zamanında okutulan ilimlerin tamamında, bizzat açıkladığına göre otuz sekiz ilim dalında öğrenim gördü ve ayrıca hat meşketti. Gerek hocalarının gerekse onlardan okuduğu ve isimlerini saydığı kitapların sayısı büyük bir yekün tutmaktadır (*a.g.e.*, s. 28-55). Ders aldığı âlimler arasında Nâsirüddin İbn Züreyk, Takıyyüddin İbn Kâdî Aclûn, Necmeddin İbn Müflih, Burhâneddin İbn Avn, Şemseddin İbn Ramazan, Celâleddin ed-Devvânî, Ebü'l-Feth el-Mizzî, amcası Cemâleddin İbn Tolun, İbnü'l-Mibred, Süyûtî, Nuaymî ve kendisinden tıp kitaplarını okuduğu Şemseddin İbn Mekki onun üzerinde en etkili olanlardır. Özellikle İbn Abdülhâdî ve Nuaymî'den çok etkilenmiş, Dımaşk'ın tarihi, coğrafyası ve topografyası hakkında yazdığı kitaplarda bunların eserlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır. İbn Tolun, ayrıca Sâlihiye'de İslâmî ilimlerde âlimlik mertebesine ulaşmış kadınlardan Ümmü Abdürrezzâk Hatice bint Abdülkerim, Ümmü'l-Hasan Fâtıma bint Halîl ve Bintü'l-Kâdî İmâdüddin Ebü Bekir'in de öğrencisi olmuştur. Onun her hocasından bir veya birkaç icâzet aldığı, bunların tamamını bir cilt halinde bir araya

getirdiği ve bunu Yavuz Sultan Selim'in vefatı üzerine Şam Valisi Canbirdi Gazâlî tarafından çıkarılan isyan sırasında kaybettiği bilinmektedir (*a.g.e.*, s. 53). Yetiştirdiği öğrencilerin başında Şehâbeddin et-Tîbî, Alâeddin İbnü'l-İmâd, Necmeddin el-Behnesî, İsmâil en-Nablusî ve Zeynüddin İbn Sultân gibi âlimler sayılabilir.

İbn Tolun genç yaşından itibaren, Memlûkler'in idaresinde bulunan Dımaşk'ın pek çok medrese, cami, hankah ve zâviyesinde kalfalık, muîdlik, murakıplık, mu-bassırlık, kütüphane memurluğu, imambatıplık ve müderrislik gibi görevler yaptı (*a.g.e.*, s. 59-69). Osmanlılar'ın bölgeye hâkim olmasından (1516) sonra yeni inşa edilen Selimiye Camii'nde Kur'an okumakla görevlendirildi ve bu görevini ölüme kadar sürdürdü; 1524 yılında da Ömeriyye Medresesi'nde Hanefî fıkhi okutmaya başladı. Ancak daha sonraları teklif edilen Emeviyye Camii hatipliğini ve Dımaşk Hanefî müftülüğünü yaşının ilerlediğini söyleyerek kabul etmedi. 10 Cemâziyelevvel 953 (9 Temmuz 1546) tarihinde yetmiş yaşının üzerinde iken vefat etti.

İslâm tarihinin en velûd âlimlerinden biri olan İbn Tolun bu yönüyle hocalarından Süyûtî'ye benzer; dinî ilimlerden tıp ve astronomiye kadar öğrenim gördüğü pek çok ilim dalında eser vermiştir. Ancak bunların çoğunu asıl temayüz ettiği tarih ve hadis alanlarında yazdığı görülür. Bizzat kendisi *el-Fülkü'l-meşhûn*'da 726 kitap ve risâlesinin adını saymakta, onun üzerine çalışan araştırmacılar ise bu listeyi başka kaynaklardan derledikleri yeni isimlerle daha da zenginleştirmektedir. Fakat çoğu risâle hacminde olan bu eserlerin büyük kısmı günümüze ulaşmamış veya istifade edilemeyecek şekilde intikal etmiştir. İbn Tolun'un ayrıca çok sayıda şiir yazdığı ve bunları üç ayrı divanda topladığı bilinmektedir. Mevcut kitapları arasında özellikle Şam tarihiyle ilgili olanlar İslâm tarihi ve medeniyeti açısından çok önemlidir. Bu eserlerinde o zamanki medrese, cami, hankah ve zâviyelerle buralarda verilen eğitim üzerine geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Eserleri. 1. *İ'lâmü'l-verâ bi-men vülîliye nâ'iben mine'l-Etrâk bi-Dımaşki's-Şâmi'l-kübrâ*. Dımaşk'ta görev yapan Memlûk ve Osmanlı valilerini tanıtan eser, Suriye'de Osmanlı hâkimiyetinin ilk yılları hakkında Memlûkler döneminde yetişen tarihçiler tarafından yazılmış az sayıdaki kitaptan biri olması itibarıyla önemli bir kaynaktır. Önce M. Henri Laoust tarafın-

dan Fransızca tercümesi (*Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans [658-1156/1260-1742]*, Damas 1952), ardından Muhammed Ahmed Dehmân tarafından aslı (Dımaşk 1383/1964) yayımlanan kitapta valiler tanıtılırken Dımaşk halkı ve kabileleri, önemli olaylar, yerleşim merkezleri, dağlar ve nehirler hakkında da bilgi verilmiştir. Eser, Memlûkler döneminde kullanılan siyasi ve idarî terimleri de ihtiva etmektedir. 2. *el-Lema'âtü'l-berkiyye fi'n-nüketi't-târihiyye*. Kırk dört kıssadan oluşmaktadır. İlk defa Mektebetü'l-kudsî ve'l-büdeyr müessesesinin aynen neşrettiği eseri (Dımaşk 1348/1929) daha sonra Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf tahkiki olarak yayımlamıştır (Beyrut 1994). 3. *Müfâkehâtü'l-hillân fi havâdisi'z-zamân*. 1479-1520 yılları arasında meydana gelen olayları anlatan kitabın birinci bölümü Memlûkler'in son dönemini, ikinci bölümü Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethini ve buralardaki ilk yıllarını ele almaktadır. Bu geçiş safhası hakkında yazılan nâdir eserlerden olan kitap yıl yıl Suriye-Mısır'la ilgili bütün olaylar hakkında bilgi vermektedir. Richard Hartmann tarafından bazı bölümleri *Das Tübinger Fragment der Chronik des Ibn Tolun* adıyla Almanca'ya tercüme edilen eseri (Berlin 1926) M. Mustafa Hilmi (I-II, Kahire 1962-1964) ve Halîl el-Mansûr (Beyrut 1998) neşretmiştir. 4. *eş-Şüzûrû'z-zehebiyye fi terâcimi'l-e'immeti'l-İsnâ'aşeriyye 'inde'l-İmâmiyye*. Selâhaddin el-Müneccid tarafından *el-E'immetü'l-İsnâ'aşer* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1958). 5. *eş-Şagrû'l-Bessâm fi zikri men vülîliye kazâ'e's-Şâm*. Fetih'ten müellifin zamanına kadar Dımaşk'ta kadılık yapan fakihlerin hal tercümelerini ihtiva eden eseri Selâhaddin el-Müneccid *Quđâtü Dımaşk* adıyla neşretmiştir (Dımaşk 1956). 6. *el-Ukûdû'd-Dürriyye fi'l-ümerâ'i'l-Mısrıyye* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1965). 7. *el-Fülkü'l-meşhûn fi ahvâli Muhammed b. Tolun*. Müellif tahsil hayatını anlatırken devam ettiği medreseler, ders aldığı âlimler ve okuduğu kitaplar hakkında geniş bilgi verdiği için eser aynı zamanda devrindeki geleneksel eğitim konusunda zengin bir kaynak sayılır. Önce aynen basılan eser (Dımaşk 1348), daha sonra Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf'un tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1416/1996). 8. *Beştü Sâmi'l-mesâmir fi ahbâri Mecnûn Benî 'Amir* (nşr. Abdülmüteâl es-Saîdî, Kahire, ts.; M. İbrâhîm Sâlim, Kahire 1996). 9. *et-Temet-*

tu' bi'l-ikrân beyne terâcimi's-şüyûh ve'l-akrân. IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıl âlimlerinin biyografisine dairdir (Dımaşk, ts.). İbn Tolun bu eserine bir de zeyil yazmıştır. Zehâ'irü'l-kaşr fi terâcimi nübelâ'i'l-kaşr adını taşıyan bu zeyilin bir nüshası İsa İskender el-Me'lûf tarafından tanıtılmıştır (Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Arabî, Şubat 1923, s. 33-42). 10. Gâyetü't-tibyân fi tercemeti's-Şeyh Arslan. Şeyh Esed b. Ya'küb'un biyografisidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan risâle (Esad Efendi, nr. 1590) Dımaşk'ta yayımlanmıştır (ts.). 11. Kaydû's-şerid min ahhbâri Yezid. Önceki âlimlerin Yezid b. Muâviye hakkındaki görüşlerini ihtiva eder (nşr. Fâtıma Mustafa Âmir, Kahire 1976; Muhammed b. Zeynü-hüm Muhammed Azb, Kahire 1406/1986). 12. el-Me'azze fîmâ kîle fi'l-Mizze. Şam'ın Mizze semtinin tarihi olup önemli şahsiyetleri, camileri ve mezarlıkları hakkında bilgi verir. İlk neşri tahkiksiz olarak yapılan eser (Dımaşk 1348) Muhammed Ömer Hammâde tarafından yeniden yayımlanmıştır (Dımaşk 1983). 13. el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk 1368-1375). İbn Tolun bu çalışmasını hazırlarken Sâlihiyeli iki tarihçi Ziyâeddin el-Makdisî ve İbn Abdülhâdî'nin kitaplarıyla Abdülkâdir en-Nuaymî'nin ed-Dâris fi târihi'l-medâris'inden ve İbn Receb'in Tabakâtü'l-Hanâbile'sinden büyük ölçüde faydalanmıştır. 14. Kurretü'l-uyûn fi ahhbâri Bâbi Ceyrûn. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan eser (Reşid Efendi, nr. 640/3, vr. 108-113) Selâhaddin el-Müneccid tarafından Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Arabî'de yayımlanmıştır (XXXIX/2, [Dımaşk 1964], s. 276-294). 15. eş-Şem'atü'l-muğiyye fi ahhbâri'l-ka'ati'd-Dımaşkîyye (Dımaşk 1348/1929). 16. Darbû'l-hûta 'alâ cemî'i'l-Gûta. Şam'ın Gûta bölgesindeki yetmiş köyle buralarda yetişen âlimler hakkında bilgi veren risâleyi önce Seyyid Habîb el-Hizânetü's-Şarkîyye'de (I/39 [1936]), daha sonra Muhammed Esad Talas Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-'Arabî'de (XXI/3-4 [Dımaşk 1946], s. 149-161; XXI/5-6, s. 236-247; XXI/7-8, s. 338-351) neşretmiştir. 17. Fessü'l-havâtim fîmâ kîle fi'l-velâ'im. Ziyâfet âdâbiyla ilgilidir (nşr. Nizâr Abâza, Dımaşk 1987). 18. Tebyüzü't-tırs bimâ verede fi's-semer leyâli'l-urs (Dımaşk 1348). 19. Teşyidü'l-ihtiyâr li-tahrîmi't-tabl ve'l-mizmâr (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1993). 20. el-Erba'üne fi fazli'l-rahme-

ti ve'r-râhimîn (nşr. Seyyid Ebû Âmme, Tanta 1992). 21. et-Tahrîrû'l-müressah fi ahhvâli'l-Berzah (nşr. Ebû Abdurrahman el-Mısıri el-Eserî, Tanta 1991). 22. Mürşidü'l-muhtâr ilâ hasâ'ışı'l-Muhtâr. Hz. Peygamber'in hususiyetlerine dairdir (nşr. Bahâ Muhammed eş-Şâhid, Kahire, ts.). 23. İ'lâmü's-sâ'ilin 'an kütübi seyyidi'l-mürselîn. Resûl-i Ekrem'in yirmi altı mektubunu ihtiva eder. İlk olarak Dımaşk'ta basılan eser (1348/1929), Muhammed el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût tarafından yeniden yayımlanmıştır (Beirut 1983). 24. eş-Şezretü fi'l-eħâdîsi'l-müştehire (nşr. Kemal Zağlûl, Beirut 1413). 25. et-Teveccühü'l-cemil li-esrâri âyâtin mine't-Tenzîl. Mustafa Ya'küb eseri yüksek lisans tezi olarak hazırlayıp neşretmiştir (Mekke 1405). 26. el-Mesâ'ilü'l-mülekkabât fi 'ilmi'n-naħv. Tahkikini Abdülfettâh es-Seyyid Selîm'in yaptığı eseri Mecelletü âlemi'l-kütüb bölümler halinde neşretmiştir (Riyad 1991-1992). 27. el-Menhelü'r-reviy fi't-tıbbi'n-nebevî (nşr. Şeyh Züheyr Osman el-Cuayd, Beirut 1996). 28. Nakdû't-tâlib li-zegâli'l-menâşib. Resmî kurumlar ve kamu görevleri hakkındadır (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân – Hâlid Muhammed Dehmân, Beirut 1412/1992). 29. Risâle fi tefsiri kavlihi Te'âlâ "İnne İbrâhîme kâne Hanîfâ" (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beirut 1997). 30. el-Berku's-Sâmî fi ta'dâdi menâzili'l-hacci's-Şâmî (nşr. Hamed el-Câsir, Mecelletü'l-'Arab, XXVII [1396/1976], s. 869-905). 31. Tuħfetü't-tâlibîn (nşr. Câbir es-Seyyid Mübârek, el-Mevrid, XVII/4 [1409/1988], s. 229 vd.). 32. Dav'ü's-sirac fîmâ kîle fi'n-nessâc. O dönemde Dımaşk'ta dokunan kumaşlar hakkında bilgi veren risâle Leylâ Sebbağ tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1978). 33. Kitâbü'l-Ğurafî'l-'aliyye fi terâcimi müte'ahhîri'l-Hanefiyye. Abdülkâdir el-Kureşî el-Hanefî'nin el-Cevâhirü'l-muğiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye'sine zeyil olarak kaleme alınmıştır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1924). 34. el-İşârât ilâ emâkini'z-ziyârât (İÜ Ktp., AY, nr. 1451, 6309, vr. 1^a-21^a). 35. 'Unvânü'r-resâ'il fi ma'rifeti'l-evâ'il (İskenderiye el-Mektebetü'l-belediyye, nr. 2208, müellif hattı). Müellifin ayrıca bir cilt içinde toplanmış, tek bir müstensihin kaleminden çıktığı anlaşılan altı risâlesi daha bulunmaktadır (İÜ Ktp., AY, nr. 3755): Risâletü'l-Fahhi ve'l-Usûr, Risâletü'n-nihle fîmâ verede fi'n-naħle, Risâletü'l-mülha fîmâ verede fi ašli's-sübha, Risâletü'l-kuşri'l-hanek fîmâ verede fi's-

semek, Risâletü't-tarîf li-fenni't-taş-ħîf, Risâletü'l-Karâkişi'l-Halil fîmâ verede fi'l-fil (eserlerinin bir listesi için bk. Mürşidü'l-muhtâr, neşredenin girişi, s. 14-25; Selâhaddin el-Müneccid, s. 291-298).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Tolun, el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, neşredenin girişi, I, 15-36; a.mlf., Nakdû't-tâlib li-zegâli'l-menâşib (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân – Hâlid Muhammed Dehmân), Beirut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 7-18; a.mlf., Mürşidü'l-muhtâr ilâ hasâ'ışı'l-Muhtâr (nşr. Bahâ Muhammed eş-Şâhid), Kahire, ts., neşredenin girişi, s. 9-25; a.mlf., el-Fülkü'l-meşhûn fi ahhvâli Muhammed b. Tolun (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Beirut 1416/1996; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâ'ire, II, 52-54; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VIII, 298-299; Brockelmann, GAL, II, 481-482; Suppl., II, 494-495; H. Laoust, Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans, Damas 1952, s. VII-XVI; Selâhaddin el-Müneccid, Mu'cemü'l-mü'errihine'd-Dımaşkîyyîn, Beirut 1398/1978, s. 290-298; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 355-357; II, 289; C. Zeydân, Âdâb, III, 292; Zirikî, el-A'lâm (Fethullah), VI, 291; Ömer Ferruh, Me'âlimü'l-edebi'l-'Arabî fi'l-aşri'l-hadîs, Beirut 1985, I, 289-305; Şâkir Mustafa, et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihîn, Beirut 1993, IV, 128-136; Sâlihiyye, el-Mu'cemü's-şâmî, III, 528-532; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 341-342; İsa İskender el-Me'lûf, "Zehâ'irü'l-kaşr fi terâcimi nübelâ'i'l-'aşr", MMLADm., III (1923), s. 33-42; Ahmed eş-Şerebâsî, "İbn Tolun", Risâletü'l-İslâm, IV/2, Kahire 1952, s. 203-206; W. M. Brinner, "İbn Tölün", Eİ² (Fr.), III, 982-983; Muhammed Ali Lisânî Fişârekî, "İbn Tölün", DMBİ, IV, 148-152.

AHMET KAVAS

İBN TOLUN CAMİİ

Kahire'de
IX. yüzyıla ait cami.

Abbâsîler döneminde Mısır'a vali olarak tayin edilen, daha sonra halifenin eyaletler üzerindeki nüfuzu azalmaya başlayınca bağımsız bir Türk devleti kuran Ahmed b. Tolun tarafından inşa ettirilmiştir. Kahire'nin yanibaşında Fustat'ın kuzeydoğusunda yeni kurulan ve Katâi' adı verilen merkezde Cebelyeşkür adlı tepe üzerinde bir ulucami şeklinde yaptırılan bina günümüzde Mısır'da esas biçimini koruyan en eski camidir. Arapça kaynaklarda Câmiu (Mescidü) İbn Tölün, Türkçe eserlerde Tolunoğlu Camii diye de anılır. İbadet mekânındaki pâyelerden birinin üzerinde yer alan orijinal kitâbe vakfiye metnini ihtiva etmekte ve düz küfi ile yazılmış olarak binanın tamamlanma tarihini (265/879) vermektedir. Yapıya ait diğer bir ki-